

Een tuindorp in Ede: het Poortplein en omgeving

MARINUS KOOIMAN

Tuindorpen vormen een apart fenomeen in de stedenbouwkundige en architectonische ontwikkelingen in Europa in het begin van deze eeuw. Kenmerken zijn een ruime opzet en veel groen. Een voorbeeld van een tuindorp vinden we Ede. Door de bijzondere structuur in combinatie met de aanwezige bebouwing vormt het een cultuurhistorisch waardevol geheel.

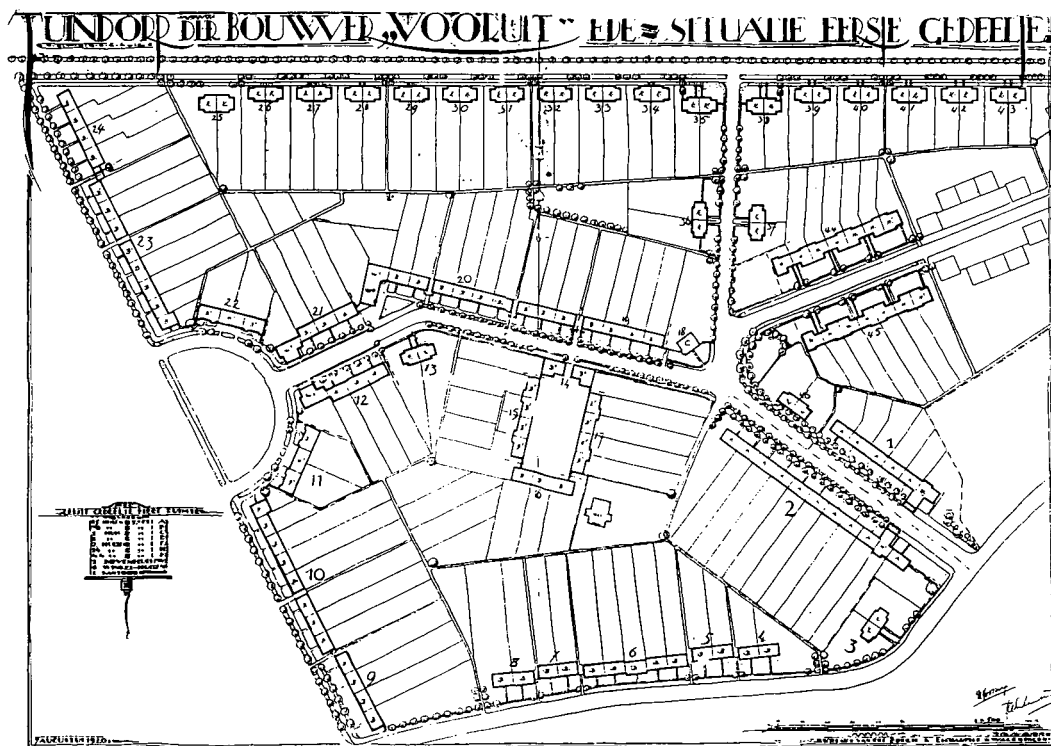
De omgeving van het Poortplein, pal ten zuiden van de spoorlijn Utrecht-Arnhem, is een voor Ede zeer bijzonder voorbeeld van een tuindorp. In verband met de toewijzing van een contingent van 140 woningen voor het gebied, wilde de gemeente een beeld krijgen van eventuele monumentale waarden, alvorens in te grijpen in de huidige situatie. Tevens was er behoefte aan inzicht in het ontstaan van de buurt. Daarom is in 1992 een rapport gemaakt, waarin zowel het tot stand komen van het tuindorp wordt beschreven, als een waardering wordt gegeven van stedenbouwkundige en architectonische elementen, gevolgd door een

aantal aanbevelingen. Het rapport kan als voorbeeld gezien worden van historisch-ruimtelijk onderzoek dat beoogt een rol te spelen in zowel monumentenbeleid als ruimtelijke ordeningsbeleid. Dit artikel geeft de hoofdlijnen van het rapport weer.¹

TUINSTEDEN EN TUINDORPEN

Het idee van de tuinstad kwam aan het eind van de 19e eeuw in Engeland op. De 'uitvinder' van

Plattegrond van de eerste fase van het tuindorp. Tekening van de architecten Eschauzier en Van der Burgh, 1920 (Gemeentearchief Ede).

de tuinstad, Ebenezer Howard, beoogde de voordelen van zowel stad als platteland samen te brengen in een nieuw type nederzetting voor ten hoogste 30.000 inwoners. Daar zouden niet alleen werkgelegenheid, culturele en sociale voorzieningen zijn, maar ook rust en ruimte. De tuinstad moest eigen industrie, handel en nijverheid hebben, terwijl op een groot deel van het grondgebied landbouw werd bedreven. De problemen van werkgelegenheid, volksgezondheid en verkeer van de overvolle grote stad zouden zo opgelost worden. De tuinstad was niet zozeer een verzameling huizen met veel groen, als wel een zaak van maatschappelijke vernieuwing.

Hoewel er slechts enkele *echte* tuinsteden gerealiseerd zijn, had een deel van de achterliggende ideeën in geheel West-Europa grote invloed. Veel stadsuitbreidingen werden uitgevoerd als tuindorpen of tuinwijken. Het ging dan vooral om relatief goedkope woningbouw op een min of meer dorpse plattegrond, met veel groen en eigen voorzieningen. Dit is het type tuindorp dat de Gemeentelijke Woningdienst in Amsterdam voor ogen stond en dat na 1918 op uitgebreide schaal gebouwd werd (Schreijnders, 1991, p. 136 e.v.). Hoewel ver verwijderd van het oorspronkelijke idee van Howard, bleef enig idealisme in de

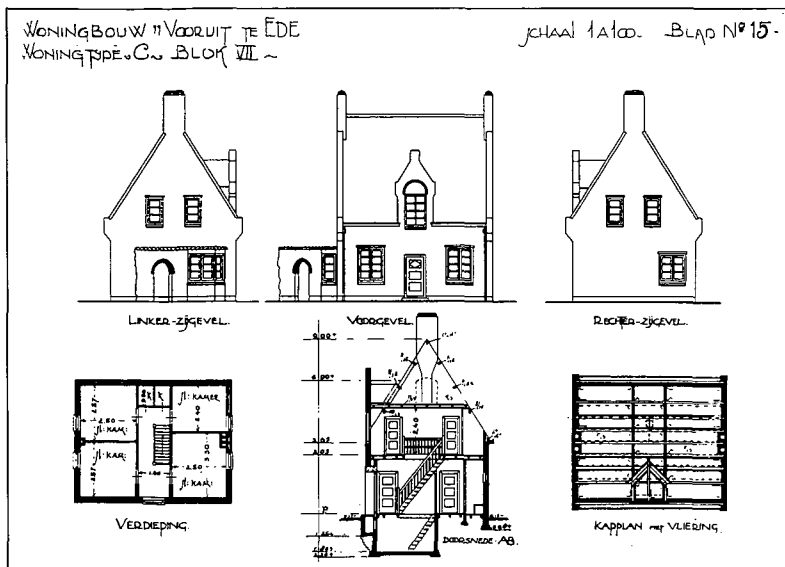
vormgeving van de tuindorpen zichtbaar, bijvoorbeeld in de nadrukkelijke aanwezigheid van verenigingsgebouwen op de centrale plaatsen. De bouw betekende hoe dan ook een grote vooruitgang ten opzichte van de (arbeiders)woningbouw uit de periode daarvoor, toen vooral lange, gesloten bouwblokken verreesen. In de steden resulteerde dit in buurten als de Amsterdamse Pijp, in kleinere plaatsen in *lange jammers*: rijtjes kleine woningen onder een doorgaande nok.

De uitwerking van de tuinstadgedachte was zeer divers en varieerde van tuindorpen ver weg van de bestaande bebouwing, met een eigen, geheel nieuwe, plattegrond en eigen voorzieningen, tot woningbouwcomplexen met slechts enkele kenmerken van een tuindorp. Een voorbeeld van de eerste variant is het Amsterdamse Tuindorp Watergraafsmeer, beter bekend als *Betondorp*. Een voorbeeld van de tweede soort tuindorpen is de omgeving van het Veenendaalse Talmapplein. Er werd tussen 1920 en 1923 een complex woningen gebouwd in een tuinwijkachtige opzet, bestaande uit huizen met ruime tuinen. Zij staan in blokken van twee, vier of zes langs de weg en zijn zo geplaatst, dat er gebogen gevelwanden zijn ontstaan. Zo is ruimte gemaakt voor flinke voortuinen, waardoor het complex

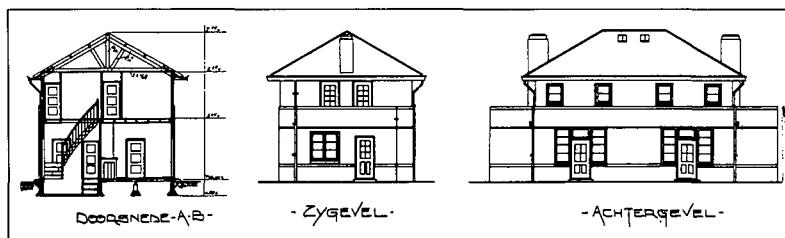
De Poortlaan vanaf de Parkweg. Foto van kort na de bouw (Gemeente-archief Ede).

Ede — Woningen Kunstzijdefabriek

Fragment van het ontwerp voor een woning aan de Poortlaan. Tekening van de architecten Eschauzier en Van der Burgh, 1920 (Gemeentearchief Ede).

Fragment van het ontwerp voor de woningen aan de Blokkenweg. Tekening van de architecten Eschauzier en Van der Burgh, 1920 (Gemeentearchief Ede).

een ruim, groen aanzicht heeft. Inmiddels zijn de oudste woningen grotendeels gesloopt en de latere gerenoveerd (Van 't Hof, Kooiman en Stol, 1992, pp. 56, 118-119).

De vraag of ook de omgeving van het Poortplein te Ede als tuindorp kan worden aangeduid, zal in de rest van dit artikel worden beantwoord.

INITIATIEF TOT STICHTING VAN HET TUINDORP

In augustus 1919 meldde de in Arnhem gevestigde NV Nederlandsche Kunstzijdefabriek (ENKA) aan de gemeenteraad van Ede het voornemen binnen de gemeente een fabriek te bouwen. Men had het oog laten vallen op een heideterrein ten zuiden van het station.

Over de voorgenomen stichting was al contact geweest met de burgemeester, mr.dr. C.O.Ph. Baron Creutz. Het plan omvatte een fabriek voor

2000 arbeiders (650 mannen en 1350 vrouwen) en een dertigtal beampten. Verwezenlijking was echter afhankelijk van de beschikbaarheid van personeel, hetgeen weer afhankelijk was van de mogelijkheid om arbeiderswoningen te bouwen. De gemeente moest aan de huisvesting bijdragen en dat kostte, rekende de burgemeester de raad voor, jaarlijks 22.000 gulden. Daar zou meer dan het dubbele aan inkomsten uit gemeentelijke belastingen tegenover staan. In later jaren is daar inderdaad sprake van (Geschiedenis van Ede, deel 2, p. 186).

Na enige discussie over het toekomstperspectief van de fabriek, wenselijkheid van industrievestiging in de gemeente en eventuele risico's, ging de raad akkoord. Men besloot mee te werken aan de bouw van 300 arbeiderswoningen en 30 middenstandswoningen. Het was van meet af

aan de bedoeling een tuindorp te stichten.² De middenstandswoningen zouden niet in het tuindorp, maar elders in de gemeente gebouwd worden. Uiteindelijk zijn die woningen niet gerealiseerd. De ENKA, die in 1921 met de produktie in Ede was begonnen, kocht in plaats daarvan bestaande woningen.

VOORBEREIDING EN BOUW

In december 1919 en september 1920 vond verdere besluitvorming plaats over de stichting van *een tuindorp van 300 arbeiderswoningen ten behoeve van het personeel van de ENKA*. De woningbouwvereniging *Vooruit*, speciaal voor het te bouwen tuindorp opgericht op initiatief van de ENKA, kreeg een voorschot voor de aankoop van grond, het egaliseren van het aangekochte terrein en het aanleggen van wegen.

In november 1920 werd een tweede voorschot verleend voor de bouw van het eerste deel van het tuindorp. Dit bestond uit 147 woonhuizen, 6 winkelhuizen, een kantoorgebouw en een magazijn (beide voor *Vooruit*). In totaal betrof het 154 woningen, later om financieel-technische redenen gedefinieerd als 159 woningen en 2 winkels. Tevens werd bepaald dat in de woningen alleen gewoond mocht worden (nering en bedrijf werden uitgesloten) en dat *Vooruit* de huur zou kunnen opzeggen als de ENKA dat wilde. Bovendien mochten in de woningen alcoholhoudende dranken niet ter verkoop in voorraad genomen of verkocht worden. De raad had enige twijfel over de deugdelijkheid van de woningen. *Vooruit* was al begonnen met de bouw, hoewel nog geen bouwaanvraag bij de gemeente was ingediend, en bleek halfsteensmuren op te trekken, terwijl de gemeentelijke bouwverordening éénsteens voorschreef. Volgens de burgemeester was echter tot ontheffing op dit punt besloten, wel moest *Vooruit* haast maken met de bouwaanvraag.

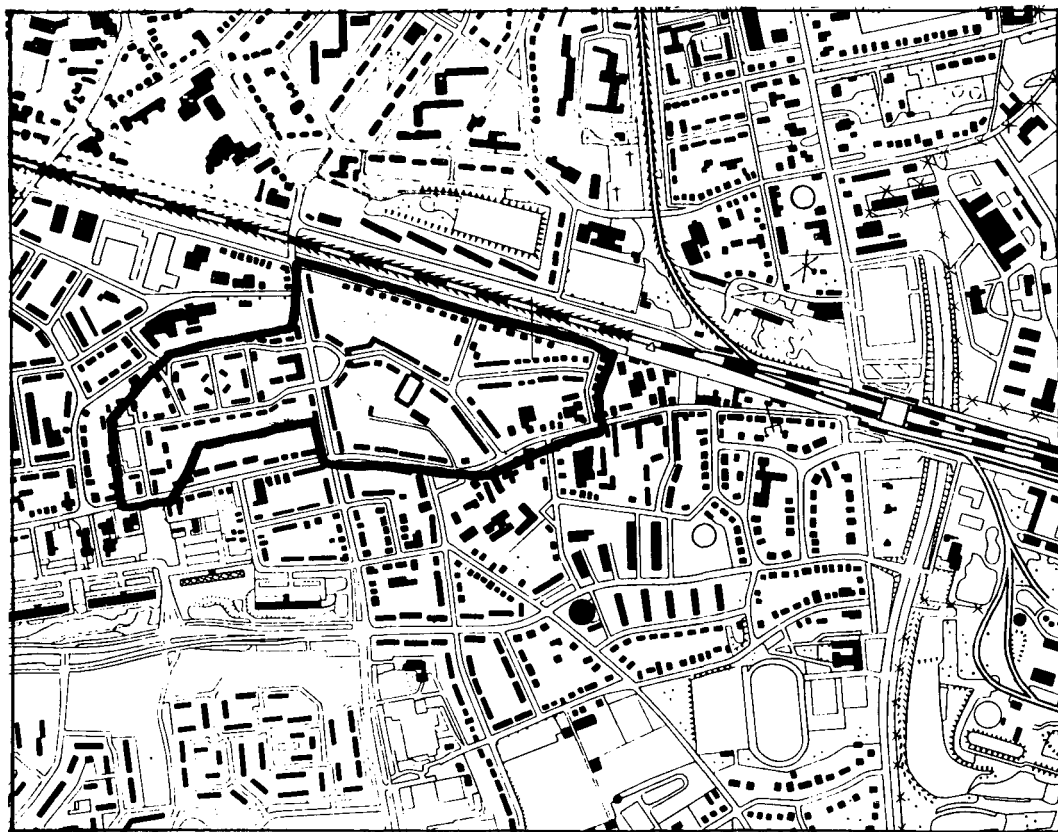
Tijdens de bouw werden de plannen nog enigszins bijgesteld door de raadscommissie die zich met het tuindorp bezig hield. In december 1922 besloot de gemeenteraad positief over een voorschot aan *Vooruit* voor de bouw van een

tweede complex van 140 woningen. Hiermee zou het oorspronkelijke plan van 300 woningen worden voltooid. Omdat de genoemde raadscommissie het aanvankelijke ontwerp niet erg kon waarderen, brachten de architecten een aantal wijzigingen aan. Het nieuwe bouwplan vertoonde *in afwijking zoowel van het oorspronkelijke plan als van het bestaande complex, het karakter eener open bebouwing*. De raad ging hiermee akkoord op voorwaarde dat de gemiddelde huur niet meer zou bedragen dan 5 gulden per week. Toch waren de raadsleden in 1923 niet erg tevreden. Men vond dat de ENKA, gezien de grote winsten, wel wat meer geld in de woningbouw kon steken.

Op 22 oktober 1924 werd door de architect P.J.W.J. van der Burgh namens *Vooruit* de bouwaanvraag voor het tweede complex ingediend en werd door B en W een voorwaardelijke vergunning verleend.³ Daarna kon het complex voltooid worden.

Uit de gehele gang van zaken met betrekking tot het tuindorp, blijkt dat de raad niet opgewassen was tegen de kennelijke alliantie tussen de ENKA en de burgemeester. De raad had nogal eens het gevoel voor voldongen feiten te worden geplaatst. De burgemeester wees echter steeds op het besluit uit 1919: er was toen besloten en er bestond geen weg terug. Inmiddels had *Vooruit* vrij spel. Toen het eerste complex al voor een groot deel was voltooid, was de vereiste bouwaanvraag nog steeds niet binnen. Mede hierdoor ontbrak tijdens de bouw adequaat gemeentelijk toezicht. Raadslid Kroon zei in 1924 over de burgemeester *dat deze medegewerkt heeft aan de samenstelling van het contract, dat zoo handig en deskundig in elkaar gezet is, dat alle troeven in handen van de ENKA zijn*. De zaak sleepte zich nog een aantal jaren voort, vooral met betrekking tot de financiële achterstand van de woningbouwvereniging bij de gemeente. In 1932 werd een definitieve afbetalingsregeling getroffen met de AKU (Algemeene Kunstzijde Unie), waarin de ENKA in 1929 was opgegaan.

Over de eigenlijke bouw van het tuindorp komen we niet veel te weten. Documentatie heeft

Het Poortgebied, gelegen ten westen van het station Ede-Wageningen.

niet plaats gevonden of is niet bewaard gebleven. Pas uit latere stukken blijkt hierover een en ander. Zo waren in het tweede complex van 140 woningen geen kasten en bergplaatsen aangebracht. In 1931 oordeelde de raad dat er nog schuurtjes bij en kasten in de woningen moesten worden geplaatst. Dit gebeurde inderdaad, in het archief met betrekking tot *Vooruit* bevinden zich bestek en voorwaarden voor eenvoudige, van een plat dak voorziene schuurtjes. Ook liet de kwaliteit van de woningen te wensen over. Er was geregeld sprake van allerlei onderhoud en opknappbeurten. De situatie werd nog verergerd door de leegstand, vooral in de crisisjaren toen het aantal werknemers bij de AKU drastisch terug liep (5000 in '29, 2000 in '35). In 1932 stond eenderde van de

woningen leeg en was er sprake van vandalisme. In de toelichting op de verlies- en winstrekening en de balans van het eerste complex van *Vooruit* uit 1937 wordt de slechte kwaliteit van de huizen toegegeven. Ze zijn namelijk gebouwd *in den allerduursten tijd* waardoor te veel moest worden bezuinigd op de bouwkosten, terwijl bovendien de materialen niet altijd van de beste kwaliteit waren. Deuren, ramen en verder houtwerk in de woningen waren gebeitst in plaats van geverfd, terwijl de kamers niet waren behangen.

PLATTEGROND, BEBOUWING EN RUIMTELIJK KARAKTER

Plattegrond

Op enkele na ontbreken de bouwtekeningen van de tweede fase en ook de toelichting van de architecten bij het gehele plan is niet bewaard geble-

ven. Toch is het mogelijk enkele uitspraken te doen. We mogen aannemen dat het complex, in de wandeling *woningbouw Vooruit* geheten, inclusief de plattegrond, als één geheel is ontworpen. Het ontwerp van de eerste fase (1920) is van de hand van de architecten Van der Burgh en Eschauzier (later hoogleraar in Delft en één van de bekendste exponenten van de traditionalistische Delftse School). De tweede fase (1924) is door Van der Burgh alleen getekend. Van het begin af aan is er echter sprake geweest van één plan, dat in twee fasen zou worden uitgevoerd. Het is daarom waarschijnlijk dat de architecten een (schets)plan voor het gehele gebied hebben gemaakt, dat per fase nader werd ingevuld. Uit de Raadsnotulen en uit het verslag van de Raadscommissie blijkt, dat voor de tweede fase van het complex de oorspronkelijke tekeningen zijn aangepast.⁴ Niet geheel duidelijk is of daarbij ook structurele wijzigingen zijn aangebracht, bijvoorbeeld in de richting van de straten.

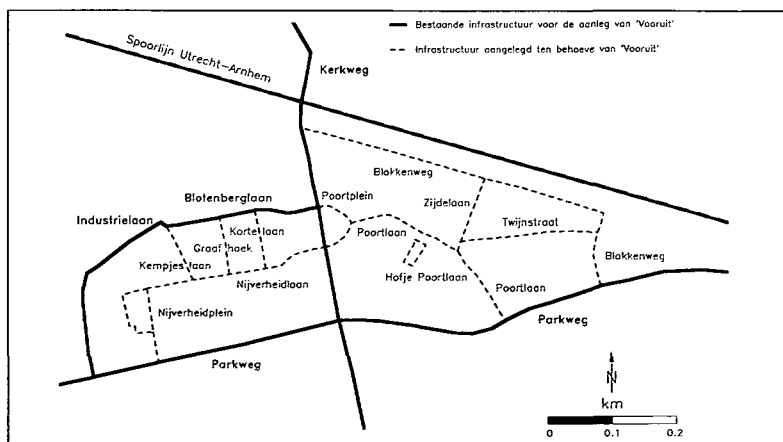
In de eerste fase van 159 woningen werd de bebouwing ten oosten van de Kerkweg gerealiseerd: Blokkenweg, Zijdelaan, Twijnstraat, Kerkweg (oostzijde), Poortlaan en Poortplein (oostzijde). In fase twee, 140 woningen, werd het deel ten westen van de Kerkweg bebouwd: Blotenberglaan, Kempjeslaan, Nijverheidplein, Nijverheidlaan, Graafhoek, Korte laan en de westzijde van het Poortplein en de Kerkweg.

Bekijken we de plattegrond van het complex als geheel, dan kunnen we constateren dat bij het ontwerp gebruik is gemaakt van de toen bestaande infrastructuur. De eerste fase is ontworpen binnen de driehoek van de spoorlijn, de Kerkweg en de Parkweg. Het Poortplein is opgevat als de centrale ruimte in het plan.

Het was ongetwijfeld het eenvoudigst geweest het terrein tussen de spoorlijn en de Parkweg met enkele lengte- en dwarsverbindingen in te richten. Er is echter gekozen voor een oplossing zonder dit soort rechte verbindingen, maar met geknikte straten, althans in de straten waarbij niet van de oudere infrastructuur gebruik werd gemaakt. De Poortlaan is mogelijk opgevat als (nieuwe) oostelijke tegenhanger van de bestaande Blotenberglaan-Industrielaan (de namen zijn van later datum). Door de aangebrachte knikken wordt de vrij grote openheid van het plan weer enigszins gereduceerd.

De tweede fase sluit bij de eerste fase aan. Aan de westzijde van de Kerkweg gaat de noordelijke arm van het plein over in de Blotenberglaan. Aan de zuidzijde is op symmetrische wijze een soortgelijke straat gecreëerd. Bij de tweede fase heeft men dus gebruik gemaakt van de bestaande verbindingen Blotenberglaan-Industrielaan en de Verlengde Parkweg. De bebouwing aan de Industrielaan en de Verlengde Parkweg hoort niet bij het complex. Tussen de twee op het plein aansluit-

Detailkaart Poortgebied.

tende straten zijn enkele korte dwarsverbindingen aangelegd: Korte Laan, Kempjeslaan en Graafhoek. In het midden van de Graafhoek ligt een plantsoentje, op de oost-west-as van het Poortplein, met daar omheen vier blokjes woningen. De ruimte rondom de bebouwing aan deze straten is beduidend minder groot dan die in het eerste complex. Een tweede verschil is dat in het tweede complex meer gebruik is gemaakt van verspringende rooilijnen, terwijl de bebouwing minder aaneengesloten is. Dit laatste is mogelijk een gevolg van de bemoeienis van de raadscommissie, die een meer open bebouwing voorstond.

Het Poortplein is duidelijk de centrale ruimte in het complex als geheel. Niet toevallig ligt het plein aan de doorgaande Kerkweg. Op deze wijze is het centrum van het tuindorp als het ware verbonden met en tegelijkertijd onderdeel van de buitenwereld. Aan het plein werden ook enkele voorzieningen gevestigd, waaronder in 1930 een school (met als tweede onderwijzer de bekende Veluwe publicist Jac. Gazenbeek) en een muzikant. Opvallend is dat de school op de ontwerptekening van de plattegrond van fase twee ontbreekt en dus niet in de oorspronkelijke plannen was opgenomen. Het gebouw werd in 1929-1930 neergezet naar ontwerp van de dienst Gemeentewerken. Van de winkels op het Poortplein, waarin het oorspronkelijke plan voorzag, werden slechts die onder de bogen gerealiseerd.

Een tweede plein, het Nijverheidplein in het tweede deel van het complex, is secundair, zonder veel verbinding met de buitenwereld. Het plein is als het ware in de plaats van een verbinding tussen Nijverheidlaan en Industrielaan geprojecteerd. Nog lager in rang zijn 't Hofje aan de Poortlaan en het plantsoentje in de Graafhoek.

Als geheel is de structuur van het tuindorp vrij eenvoudig en bestaat uit enkele elementen. Behalve in de pleinen is er geen hiërarchische geleiding in het plan.

Bebouwing

De stijl van de bebouwing is traditionalistisch. De bouwtekeningen wijken vooral in de detaille-

ring sterk af van de uiteindelijke gebouwen, die een stuk eenvoudiger uitgevoerd zijn. De verscheidenheid in de bebouwing ligt mede daardoor nu meer in variatie in de hoofdvorm dan in de mate van detaillering. De afwisseling in hoogte en het verspringen van de rooilijn dragen bij aan de gevarieerdheid van het straatbeeld. De architectonische kwaliteit van de tweede fase is laag. De huizen zijn niet of nauwelijks gedetailleerd en ook in bouwmassa niet bijzonder. Vrijwel de gehele bebouwing bestaat uit blokjes van enkele woningen.

In de eerste fase zijn de belangrijke punten in de stedenbouwkundige structuur benadrukt met wat meer gedetailleerde en enigszins nadrukkelijker vormgegeven bebouwing, zoals de poortgebouwen aan begin en eind van de Poortlaan.

Kenmerkend voor met name de bebouwing tussen Poortplein en Zijdelaan is de beslotenheid. De bouwblokken staan dicht op elkaar en vormen een front. De grootte van de achterterreinen is aan de voorzijde niet zichtbaar. Het hofje aan de Poortlaan vormt een bijzonder element in zowel de plattegrond als de bebouwing van het complex.

Een aantal oorspronkelijke huizen is inmiddels vervangen door nieuwbouw (Twiynstraat, Blokkenweg). Bovendien zijn inmiddels veel huizen gewijzigd met voorbijgaan aan het oorspronkelijk karakter (nieuwe, grove detaillering, dakkapellen, gewijzigde raamindeling).

Ruimtelijk karakter

Het tuindorp van *Vooruit* is vergelijkbaar met het woningcomplex voor de bouwverenigingen *Patrimonium* en *Ede* van de architecten G. Feenstra en L. van Zoelen. Het gaat hierbij om het rond 1920 gebouwde complex ten noordwesten van de Maanderweg, aan de Talmalaan en omgeving. De bebouwing heeft plaats gehad in den geest van een tuindorp (...). De richting der windstreken bepaalde in hoofdzaak de richting der wegen (Zwiers, 1928, p. 65). De woningdichtheid van het plan is 39 woningen per hectare. Evenals bij het complex van *Vooruit* zijn de binnenterrei-

nen hier vrij groot, echter nergens zo groot als in de eerste fase van *Vooruit*. Hiermee komen we op een verschil tussen het stedelijke en het landelijke tuindorp. In de landelijke tuindorpen, maar ook bij andere vormen van arbeiderswoningbouw, waren de tuinen zo groot dat men kippen kon houden en groente verbouwen. Dit sloot aan bij de gewoonte ten plattelande dat vrijwel iedereen een stukje eigen grond had voor groente en kleinvee. Ook in tuindorp Het Lansink in Hengelo waren de tuinen ruim bemeten en speelden deze een rol in de voedselvoorziening (Baalman en Haag, 1991, p. 33). De lagere grondprijzen buiten de steden maakten het mogelijk dat er ruimer gebouwd kon worden.

Dat de tuinen in de binnenterreinen bij *Vooruit* ook als zodanig functioneerden, blijkt bijvoorbeeld uit de advertenties in de *Edesche Courant*.⁵ Op 4 februari 1928 worden een kippenhok met vijf Columbiakippen door Poortlaan 14 aangeboden en op 7 maart 1928 onder andere 3 *kippenhokken met ren, (...), boonenstaken en Richelhout* door de bewoner van Korte Laantje 4. Voor echte plattelanders was de tuin echter toch niet genoeg. Wie uit die groep het zich kon veroorloven, vertrok weer uit het tuindorp naar een vrijstaande woning op eigen grond.

Het tuindorp-achtige karakter van het complex blijkt niet alleen uit de eigen, dorpse plattegrond en de grote hoeveelheid tuinen, maar ook uit de openbare groenvoorziening en de geleding van de straten. De huizen zijn voorzien van een voortuin, terwijl de straat (oorspronkelijk verhard met koolsintels) geflankeerd wordt door extra groenstroken met bomen. Dit beeld bestaat nu nog onder andere in de Poortlaan. Ook waar de voortuinen betrekkelijk ondiep zijn, zoals aan de Blokkenweg, is de groenstrook aangelegd.

EEN TUINDORP IN EDE ?

De vraag rijst nu in hoeverre er in Ede een tuindorp is gebouwd. Raadslid Van Hunnik, die in Hengelo tuindorp Het Lansink zag, had er in 1921 moeite mee. Er werden blokken (13 huizen aan een stuk) gebouwd, waar hij vrijstaande woningen voorstond en de huizen waren hem te klein. In 1923 werd door raadslid Jochemsen gezegd dat er *krotwoningen* gebouwd werden. Volgens Van Hunnik weer, in 1924, was er niets van een tuindorp terecht gekomen. Ongetwijfeld had het raadslid bij gebruik van de term *tuindorp* alleen de uiterlijke verschijningsvorm op het oog, zonder achterliggende ideeën bijvoorbeeld met betrekking tot een zo divers mogelijke werkgele-

Poortlaan 48 t/m 52. Opvallend zijn de in- en uitzwenkende kopse gevels (Foto A. Ruijs, gemeente Ede).

genheid. Immers van meet af aan was *Vooruit* bedoeld als fabriekskolonie: arbeiderswoningbouw voor en door een fabriek, al dan niet uitgevoerd in de trant van een tuindorp. Het Agnetapark in Delft is het bekendste voorbeeld van zo'n fabriekskolonie in Nederland. In 1883 begon de Nederlandse Gist- en Spiritusfabriek met de aanleg. De directeur van de fabriek woonde in een villa midden in het dorp. Ook het eerder genoemde Het Lansink in Hengelo was zowel tuindorp als fabriekskolonie voor de firma Stork (Schreijnders, 1991, p. 80 e.v.; Baalman en Haag, 1991). Kenmerken van de fabriekskolonie zien we ook in Ede. Woningbouwvereniging *Vooruit* was vanuit de ENKA opgericht en bleef nauw met het bedrijf verbonden. Aanvankelijk konden alleen ENKA-arbeiders in het complex wonen, de fabriek werkte verhuur aan anderen tegen. De patriarchale sfeer bij de ENKA, waarbij geprobeerd werd een van bovenaf geleide bedrijfsgemeenschap binnen en buiten de fabriekspoort op te bouwen, zien we terug bij *Vooruit* (Van Eck, 1938, p. 84 e.v.).

Al met al kunnen we concluderen dat het woningbouwcomplex *Vooruit* is opgezet als fabriekskolonie voor en door de ENKA. We hebben echter in het bovenstaande ook gezien dat bij de uitwerking van de tuinstad-gedachte de oorspronkelijke ideeën zodanig getransformeerd zijn dat een ruim en met veel groen opgezet woningbouwcomplex op een eigen plattegrond een tuindorp mag heten. Een ruime opzet, groen en een eigen plattegrond heeft *Vooruit* zeker, en daarmee kunnen we de vraag of het hier al dan niet een tuindorp betreft bevestigend beantwoorden.

WAARDERING

De cultuurhistorische waarde van het tuindorp ligt vooral in de stedenbouwkundige structuur in combinatie met de aanwezige bebouwing, die samen het tuindorp-karakter uitmaken. Als zodanig is het gebied uniek in Ede. Er is sprake van een verwevenheid van stedenbouwkundige en architectonische aspecten, waarbij niet zozeer de gebouwen op zich de waarde bepalen, als wel de

samenhang tussen gebouwen en de plattegrond.⁶ Bovendien is het tuindorp van belang als beelddrager van de plaatselijke politieke en sociaal-economische geschiedenis op het vlak van industrialisatie (ENKA) en (sociale) woningbouw.

De stedenbouwkundige structuur van het tuindorp, met als voornaamste elementen het stratenpatroon en de binnenterreinen, is nog geheel aanwezig. De binnen de structuur van belang zijnde pleinruimten: het Poortplein, het Nijverheidplein, het hofje aan de Poortlaan en het plantsoentje in de Graafhoek, zijn betrekkelijk gaaf. De binnenterreinen hebben voor een deel hun oorspronkelijke functie behouden, voor een deel ook zijn ze in gebruik voor andere doeleinden (gebouw De Bazuin, gebouw postduivenvereniging). Als geheel maken de terreinen een enigszins rommelige indruk.

Een deel van het oorspronkelijke straatprofiel van de eerste fase is bewaard gebleven, van dat van de tweede fase is vrijwel niets over.

Het grootste deel van de bebouwing in het complex is origineel en bestaat uit een- tot tweelaags, merendeels vrij eenvoudige bebouwing. Niet tot het oorspronkelijke complex behorende woningen staan aan de Blokkenweg en de Twijnstraat. De bebouwing van de eerste fase van het tuindorp is, zowel wat betreft hoofdvorm als detaillering het meest interessant. De tweede fase bestaat hoofdzakelijk uit nauwelijks gedetailleerde bouwblokjes van slechts enkele woningen.

AANBEVELINGEN

De aanbevelingen in het rapport zijn er op gericht de oorspronkelijke kwaliteit (stedenbouwkundig en architectonisch) en de huidige kwaliteit (gaafheid en herkenbaarheid) van het tuindorp veilig te stellen waar die het grootst zijn: aan het Poortplein en de Poortlaan. Tevens is het mogelijk de aanwezige kwaliteit te verhogen door maatregelen als het terugbrengen van het oorspronkelijk profiel, waar dat is verloren gegaan. Verder door het herstel van de doorloop onder het poortgebouw aan de Parkweg en de versterking van het Poortplein als centrale groene ruimte.

Poortlaan 56 t/m 62 vormt samen met de tegenover gelegen woningen nummer 71 t/m 77 een overgang naar de poortgebouwen aan het Poortplein (Foto A. Ruijs, gemeente Ede).

HUIDIGE SITUATIE

De stand van zaken is nu, half oktober 1993, als volgt. De Edese monumentencommissie acht de structuur van Poortplein, Poortlaan, Zijdelaan en Twijnstraat, inclusief een groot deel van de bebouwing, de straatprofielen en de aanwezige bomen, beschermenswaardig. Bij verwezenlijking van deze bescherming zouden de belangrijkste architectonische en stedenbouwkundige elementen van het tuindorp behouden blijven en een rol kunnen spelen in toekomstige ontwikkelingen. De vereniging 'Oud-Ede' heeft een verzoek tot plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst ingediend met betrekking tot globaal dezelfde panden als genoemd door de monumentencommissie. De dienst Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting van de gemeente staat eveneens behoud van de belangrijkste elementen van het tuindorp voor. Bureau Quadrat, atelier voor stedenbouw, landschap en architectuur, heeft inmiddels in opdracht van de gemeente een stedenbouwkundige verkenning voor het gebied gemaakt, met daarin onder meer voorstellen voor sloop van een deel van de bestaande woningen en bouw van bejaardenwoningen op de grote binnenterreinen van de oudste fase van het complex. Uitgangspunten voor de herinrichting zijn

onder andere het handhaven en versterken van het tuindorp-karakter en handhaving en renovatie van de beeldbepalende elementen (Quadrat, 1993, p. 3). Daartoe worden de halfronde ruimte van het Poortplein met de aanliggende bebouwing en een deel van de Poortlaan (met de karakteristieke 'knik') gerekend. Plein en laan zouden zo in de toekomst beeldbepalend worden in een tuindorp-achtige buurt, waar oude en nieuwe bebouwing harmonieus op elkaar aansluiten.

A garden village in Ede

In the village of Ede, on the southside of the railroad Utrecht-Arnhem, an example of a garden village can be found. Because of future plans for this part of the village, the municipality started an investigation concerning its historic values.

In 1919 the Nederlandsche Kunstzijdefabriek (ENKA, now part of the AKZO company) planned a new factory in Ede for over 2000 working men and women. The availability of workers was essential, and housing a prerequisite. The municipality agreed on financing a housing project of about 300 houses. The housing association 'Vooruit' (Progress) was founded to manage the project and was initiated and controlled by the company. The first 154 houses, east of the 'Kerkweg', were built in

1920. In 1924 the second stage of the project, west of the same road, was built. The quality of the houses was poor: there were complaints that they were built below current municipal quality standards.

The architects Eschauzier and Van der Burgh designed the village and gave it a traditionalistic style, although the blueprints show more interesting details than the houses that were built. In general the building density is low: less than 40 houses per hectare.

In comparison with the ideal garden village the Poortplein and surroundings were criticized by contemporaries: the houses were too small and the density too high. Nevertheless, we may conclude that this part of Ede is a garden village, built as a company village for ENKA, containing houses in a designed and relatively spacious lay-out.

It is recommended that the quality of the design has to be preserved in the Poortplein and Poortlaan. At this moment several elements of the garden village are nominated for the municipal historic building list.

LITERATUUR

- BAALMAN, D. EN A.E. HAAG (1991). Tuindorp Het Lansink, Hengelo. Monumenten, 12e jrg. nr. 12, pp. 32-36.
- ECK, H.J. VAN (1938). Boeren en fabrieksarbeiders. Een sociografie van de gemeente Ede. Amsterdam.
- GESCHIEDENIS VAN EDE, deel II, uitgave Vereeniging 'Oud-Ede' te Ede. Wageningen, z.j. (circa 1939).
- HOF, J. VAN 'T, M. KOOIMAN EN T. STOL (1992). Veenendaal. Geschiedenis en architectuur. Zeist.
- NIJHOFF, R.H. (1981). Op stap in Oud Ede. Ede.
- QUADRAT. Atelier voor stedenbouw, landschap en architectuur (1993). Stedenbouwkundige verkenning Oud-Ede Zuid. Z.p.
- SCHREIJNDERS, R. (red.) (1991). De droom van Howard. Het verleden en de toekomst van de tuindorpen. Amsterdam/Rijswijk. (uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het gemeentelijk Woningbedrijf Amsterdam).
- ZWIERS, L. (1928). Kleine woningen. Amsterdam.

NOTEN

- 1 Het rapport is uitgebracht door de gemeente Ede, onder verantwoordelijkheid van de Monumentencommissie en hoofdzakelijk geschreven door Marinus Kooiman (extern onderzoeksbureau) en Brigitte Giesen-Geurts (coördinator monumentenbeleid, dienst Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, gemeente Ede). Aan de totstandkoming van dit artikel hebben Marijke Beek, kunsthistorica te Amsterdam en Jan van 't Hof, waarnemend coördinator monumentenbeleid gemeente Ede, bijgedragen.
- 2 Raadsnotulen, 1919, pp. 491,493, m.b.t de aanleg van een tuindorp, p. 496. Raadsnotulen, bouwvergunningen, bouwtekeningen en andere stukken m.b.t het tuindorp, alle in Gemeentearchief Ede.
- 3 Register aanvraag bouwvergunningen, nr 3094. De bijbehorende bouwtekeningen bleken op één na niet terug te vinden.
- 4 In het Gemeentearchief Ede zijn de oorspronkelijke tekeningen en plattegronden van de plannen voor de eerste fase bewaard gebleven, van de tweede fase zijn drie bouwtekeningen, het bestek van de laatste 70 woningen en de aangepaste plattegrond bewaard gebleven. In het archief van Eschauzier in het Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam is niets over Ede te vinden, van Van der Burgh is geen archief aanwezig.
- 5 Edesche Courant, Nieuws- en Advertentieblad voor Ede en Omstreken. Collectie Historisch Museum Ede.
- 6 Ook binnen het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) in de provincie Gelderland, dat zich met name richt op de stedenbouw en de woningbouw uit de periode 1850-1940, is het Poortplein en omgeving als waardevol gebied aangemerkt.